

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

До 65-річчя ХДІК

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірник статей

Випуск 2

Харків ХДІК 1994

ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ЧИТАЧІВ В УКРАЇНІ В 20-ті РОКИ

20-ті роки вибрані нами не випадково. По-перше, це період найбільш інтенсивного вивчення читачів в Україні за весь радянський час. По-друге, тут не лише накопичується емпіричний матеріал про читання різних груп населення, але й великого значення надається розробці наукових шляхів подальшого вивчення читачів. По-третє, це, мабуть, самим значним досягненням вітчизняних дослідників, це спроба ще в 20-ті роки подолати вузькодисциплінарний підхід до вивчення читачів і намітити напрями його розвитку як комплексної, багатогалузевої читацькознавчої проблеми.

Досвід вивчення читачів в Україні має глибокі корені у минулому столітті. Так, дослідникам добре відома серія статей українських письменників і просвітян П.Куліша, М.Драгоманова, І.Франка у журналі Кирило-мефодіївців "Основа" /1861-1862 рр./

Світову відомість мало дослідження, проведене в 1880 р. гуртком Харківських учительок під керівництвом Х.Д.Алчевської. У 1890 р. цей досвід повторив у своєму дослідженні читання селян відомий письменник Б.д.Грінченко. Х.Д.Алчевська та її соратниця, використовуючи методи емпіричної соціології /спостереження, опитування, збирання письмових відгуків про прочитані книги і журнали/, пов'язували свою роботу з просвітницькими цілями, в першу чергу з пошуками нових форм і методів керівництва читанням. Однак матеріали дослідження вивели його в кінцевому результаті на вирішення більш глобальних завдань - виявлення ступеня зрілості читацьких потреб мас, визначення потенційних можливостей читацького попиту різних верств населення, які мають велике значення і в інших сферах суспільно-життя.¹

Великий резонанс викликало дослідження за кордоном. Його розглядали як цілий винахід у вивченні духовного життя народу. Показчик Х.Д.Алчевської "Что читать народу?" експонувався на виставках у Чикаго та Брюсселі. На і ставці в Парижі йому була присуджена найвища нагорода - золота медаль.

¹ Сятин И. Д. Жизнь для книги. - М., 1960. - С. 54; Алчевская Х. Д. По-редуманное и пережитое. - М., 1912. - С. 103-117, 120. 140-145.

Таким чином, при вивченні читачів у радянський період в Україні дослідники, особливо в перші роки, широко використовували методику Х.Д.Алчевської.

1921-1931 рр. - найбільш активний період вивчення читачів. У культосвітню роботу прийшло багато ентузіастів. Бібліотечна справа отримала державний статус і була в полі зору керівних органів - Ради народних комісарів, Наркомату Освіти, які в період діяльності Х.Раковського і М.Скрипника проводили активну освітню і виховну політику, вимагали реальних досліджень і конкретних результатів.

На першому етапі 1920-23 рр. вивчення читачів, їх прихильностей та інтересів розглядалося як важливий крок у розвитку освіти і культури. Досвід вивчення широко публікувався в багатьох виданнях того часу. Найбільш часто статті по вивченню читачів з'являлися в журналах "Бібліологічні вісті," "Бібліотечний журнал БВУ", "Нова книга," "Життя і революція," "Журнал бібліотекознавства та бібліографії", "Культробітник," "Радянська бібліотека," "Селянський будинок" та ін. Статті українських авторів друкувалися також в центральних журналах "Красний бібліотекарь," "Книгошош," "Голос бібліотекаря."

Аналіз публікацій показує, що в порівняно короткий термін в Україні був накопичений великий емпіричний матеріал про читання різних соціальних груп населення. Найбільш цікаві у цьому відношенні праці Д.Балики, Н.Фрідьєвої, О.Карпінцевої, А.Віяснівського, які в цілому розкривають інтереси українських читачів /6; 16; 17; 25/, статті А.Бека, Л.Тома про читання робітників і шахтарів Донбасу /9; 10/; І.Пальнівського, Л.Когана, М.Константиновського, Н.Вірніна - про вивчення інтересів читачів - селян /20; 22; 13; 25/. Заслугує на згадування також вивчення читання жінок, яке проводив Л.Коган в робочих бібліотеках Одеси /21/.

До середини 20-х р. вітчизняне читачознавство зазнало свого роду перенасичення фактичним матеріалом. Як зауважували Н.Фрідьєва і Д.А.Балика, на той час накопилася величезна кількість первинної інформації, яка майже ніким не перероблялася, не використовувалася для теоретичних висновків, застарівала і губила своє значення /32, с.5/. Це викликало необхідність у теоретичному і методичному осмисленні подальших шляхів вивчення читання і читача з метою надання цьому процесу більш цілеспрямованого узагальнюючого характеру. Перш за все була розпочата робота по уло-

рядкуванню збирання матеріалу, бо вивчення читання проводилося, в основному, анкетними опитуваннями, які далеко не завжди давали якісні відомості через погану підготовку як бібліотекарів, так і читачів. Для розгортання подальшої роботи українські фахівці зробили крок до створення цілісної загальнодержавної методики, яка дозволила розгорнути по всій країні вивчення читачів за однією й тією ж схемою. У результаті підсумки різних досліджень мали бути співставленими і склали б цілісну картину українського читача. У розробці цієї методики враховувалися як вітчизняний, так і світовий досвід. У ряді статей і посібників описуються різні методи, приведені варіанти їх використання /анкетування, збирання письмових відгуків про прочитані книги, бесіди з читачами, статистичний аналіз, голосні читання та ін. / 3; 4; 15; 31; 32; 33/.

Серед установ, які займалися в цей час розвитком методики вивчення читачів, Український науково-дослідний інститут книгознавства /УНІК/, який очолював видатний бібліотекознавець і бібліограф Д. Меженко /ЗС/. У 1926 р. при УНІКу організовано методичний центр - кабінет вивчення книги і читання. Крім того, були створені бібліотечні кабінети при Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка та Одеській науковій бібліотеці ім. О. М. Горького. В роботі цих установ активну участь брали Д. Балика, А. Вияснівський, І. Довгань, В. Іванушкін, Г. Марголіна, Д. Меженко, Н. Фрільєва. Метою дослідників було: акумулювати усю вже накопичену фактичну інформацію про вивчення читача і книги; зібрати усі зразки кращих методик вивчення; звести до купи всіх фахівців, по вели активну роботу по вивченню читача по всій Україні.

Фактично це була перша загальнореспубліканська комплексна програма вивчення читачтва. На першому етапі розробки програми було вирішено розпочати анкетне "Всеукраїнське обслідування бібліотек у частині їхньої роботи з читачем." /32/.

Перші кроки по вивченню читачів і необхідність розробки наукової теорії цього питання розглядалися також на I Всеукраїнському бібліотечному з'їзді, який відбувся у Харкові в 1926 р. /27/.

Не зменшуючи значення досягнень організаційно-методичної та науково-дослідної роботи по вивченню читачів у 2-й половині 20-х рр., зазначимо, що з цього часу дослідження читання прово-

дилися переважно, у сфері бібліотекознавства. Опинившись в межах приватної дисципліни, що формувалася в специфічних умовах вони втратили багато якостей, яких набули раніше. Перш за все тому, що завдання бібліотекознавства в ті роки носили яскраво виражену дидактичну та ідеологічну спрямованість. Хоча погляди на вивчення читачів як на засіб удосконалення бібліотечної обслуговування не протирічять сутності справи, вони розкривають далеко не весь спектр проблеми, який визначає її соціальну значущість. Вивчення читання лише в сфері бібліотечної діяльності завідомо обмежує і емпіричне, і теоретичне її обґрунтування. Передові вчені розуміли це вже тоді. Так, Я.Рівлін підкреслював: "Хоча зараз і ведеться робота бібліотечних гуртків по вивченню читача, але напрямок і зміст цієї роботи не завжди цінний взагалі, багато програє саме зараз: 1/ центр ваги лежить на Головополітосвіті, що й так перевантажена роботою; 2/ вивчення зосереджене саме на читачьких інтересах, а в практиці - взагалі ототожнюється з поняттям "читачький запит" /28, с.56/.

Ситуація, яка розглядається, склалася під впливом офіційної точки зору. У Постанові ЦК ВКП/б/ про обслуговування книгою масового читача /від 28 грудня 1928 р./ записано: "...в/ запропонувати політосвітам та культвідділам профспілок організувати крізь бібліотечну мережу систематичне вивчення читачьких інтересів та запитів, організувати при бібліотеках гуртки робітничих та селянських рецензентів"/23/. На активне вивчення читачів засобами бібліотечної роботи спрямована також Постанова ЦК ВКП/б/ "Про покращення бібліотечної роботи" /від 30 лютого 1929 р./ /24/.

Цільова установка відносно наукового і практичного статусу досліджень читання, "закріплена" в 20-30-х рр., існувала в радянській науці майже до середини 70-х років /29, с. 35-36/. Більше того, на наш погляд, деякі тенденції цієї установки збереглися і до нашого часу. Так, вивчення читання і читачів в Україні і в 90-ті роки продовжується за інерцією проводитися, в основному, в бібліотекознавчій площині.

У цьому зв'язку видається необхідним ще раз повернутися до досвіду 20-х років і звернути увагу на роботи українських вчених, які незалежно від офіційної точки зору відстоювали необхідність розглядати читачознавство як багатоаспектну проблему, що опирається на ширий комплекс наук.

Одним з перших, хто поставив питання про необхідність вивчення читача не лише в бібліотечній сфері, був відомий вчений - літературознавець О.І.Білецький. Він уважно стежив за новинами бібліотекознавчої літератури. Спонукала його до цього також участь в діяльності ради Харківської громадської бібліотеки ім. В.Г.Короленка. В 1992 році з'явилася його стаття "Про одне з чергових завдань науки про літературу" /11/, в якій з усією певністю заявлено про необхідність вивчення читача в інтересах розвитку літератури. Учений закликає до класифікації літературних явищ кожної даної епохи за читацькими групами, які пред'являли запит на певні явища. Він вважав за необхідне розібратися також і в самих читацьких групах - не лише з точки зору їх соціального значення, але і з точки зору взаємовідносин цих груп і письменника. "Історія літератури є не лише історія письменників, але й історія читачів," - з цих позицій дослідник розглядає вивчення читача як частину літературознавчої науки, визначає коло її джерел, деякі методи дослідження.

Погляди О.І.Білецького знайшли відображення в роботах інших українських учених. Так, продовжуючи його думки, А.А.Бек дійшов висновку, що всі основні проблеми літературознавства упираються зараз у проблему вивчення читачів /8/. Про те й йдеться і в статтях К.Довганя /19/, і особливо - Д.Балики /5/. Робота О.І.Білецького отримала високу оцінку сучасних вчених /7, с.9; 26, с.6/.

Крім літературознавчого напрямку в українському читачознавстві в 20-ті роки залишається соціально-психологічний. Б.О.Борович дійшов висновку, що вивченні ізольованого від зовнішнього середовища читача втрачає сенс, будь-яке значення. Треба брати не біологічну особу, а соціальну, не просто особистість, а особистість, що живе у суспільстві, є його продуктом. "Кожен читач зауважує Б.О. Борович, - не лише клієнт бібліотеки, але, насамперед, і член суспільства" /14, с.95/. Автор вперше показав необхідність кооперування бібліотечного вивчення читача з соціологічним і психологічним вивченням, визначив місце і роль вивчення у системі бібліотечної науки та наук про людину взагалі.

Велике значення в обґрунтуванні читачознавства як комплексної, багатогранної проблеми мають розробки Д.А.Балики. Він мав глибокі знання в області читачознавства: був добре знайомий з дореволюційними дослідженнями, мав великий власний досвід в організації і проведенні вивчення читачів, добре орієнтувався в

бібліотекознавчій проблематиці /18/.

Д.А.Балика виявив різницю між бібліотекознавчими психологічними дослідженнями читання, визначив місце кожного з них. В першу чергу він ставить питання: чому у вивченні читача було висунуто книгу і ставлення до книги найперше, а не елементи книги і елементи психіки читача?" І сам же відповідає: читацький інтерес це одна із складових частин процесу читання і психології читачтва. Вірним було б вважати, що процес читання і психологія читачтва в якійсь мірі розкриваються на вивченні читацьких інтересів. Це перша ступінь у справі визнання читачтва; перший крок до визначення не тільки того, що читають, але і як читають. У той же час поняття "читацький інтерес" означає не одну активність уваги, це не елемент читацької психіки, це складне, сумарне поняття /І с.23-24/. Цебо Балика підводить до комплексного вивчення системи "Книга - читач." Він ще в 20-ті роки замахнувся на головне - створення науково обгрунтованої, глибоко розробленої теорії читання, розглядаючи її як комплексну, багатоаспектну проблему. Як і Б.О.Борович, Д.А.Балика підходить до розуміння місця і ролі вивчення читача і книги в системі соціальних наук, але йде далі, до такого рівня розуміння проблеми, який не втішений і сьогодні /І;2;3;5/.

По суті робота Д.А.Балика - це ґрунтовний аналіз історичної зумовленості вивчення читачів у гносеологічному плані. Він виділив п'ять основних напрямів цього вивчення.

І. Публіцистичний напрям. - коли питання читацьких інтересів розглядаються з точки зору суспільних ідеалів тієї чи іншої групи суспільства. На основі історичних джерел писав Д.А.Балика, можна стверджувати, що виникненню наукового підходу до дослідження читацької психології передувала ціла епоха розвитку читачознавчої думки. Особливість цього розвитку, підкреслював він, практично ніким те не вивчалась. Першими дослідниками читацької психології, на його думку, потрібно вважати філософів, педагогів, громадських діячів, літературознавців, журналістів, публіцистів, які прагнули знайти відповіді на питання про міру і ступінь впливу книг, газет і журналів, про їх місце і роль у буденному житті.

Аналізуючи твори, що вийшли в різний час, на морально-етичні, суспільно-політичні та інші теми, які містять висловлювання про психологію читання, вчений дійшов висновку, що дослід-

лення читання може здійснюватися не лише і не стільки засобами емпіричних методів /1/.

2. Етопсихологічний напрям, розробка якого розпочата М.О.Рубакіним і спрямована на вивчення типуютьорючих ознак читання в залежності від соціально-психологічних факторів, з одного боку, і книжкового потоку – з іншого. По суті тут ставиться питання про необхідність одночасного вивчення трьох ведучих компонентів, які знаходяться в тісній функціональній залежності: письменника, книги і читача.

3. Бібліологічна психологія. Цей напрям також розроблявся М.О.Рубакіним в 1922–25 рр., зазнав різкої критики в 30-ті роки і до сьогоднішнього дня не отримав однозначної оцінки в сучасній науці.

4. Голополітпросвітський напрям вивчення читацьких інтересів, у фундаменті якого не психологічна, а скоріше педагогічна точка зору на читача. Цей напрям, відзначав Д.А.Балика, – дозволяє вивчити організований виховний вплив книги і через книгу.

5. Психоаналітичний напрям вивчення читачтва як би відкриває, на думку Д.А.Балики, крім галузі свідомого, ще й галузь підсвідомого, тобто припускає не лише констатацію, а й передбачення в різноманітних проявах читацької психології.

Сформулювавши ці напрями, Д.А.Балика також запропонував методи їх реалізації, згрупував їх до двох блоків: 1/ аналітичного, який припускає розподіл читацького запиту і потреб на окремі елементи; 2/ синтетичного, тобто комплексного вивчення об'єкта "книга – читач – процес читання."

Вивчення читачів в Україні в 20-ті роки має значний досвід, спрямований на осмислення необхідності підходу до цієї проблеми більш ґрунтовно з точки зору наукової теорії, пошуку шляхів подолання кризової ситуації, яка виникла через однобічне захоплення емпіричними дослідженнями. Не ідеалізуючи досягнення тих років, необхідно зазначити, що більшість ідей того часу не втратила свого значення і сьогодні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Балика Д.А. Аналітичний і синтетичний методи вивчення читача //Бібліол.вісті.–1926.–№ 11.–С. 16–35.
2. Балика Д.А. Бібліотечна педагогіка: Визначення, предмет, ме-

- мі//Журн. бібліотекознавства і бібліографії.-1928.-№ 2.-С.96-107.
3. Балака Д. Еле о научной постановке изучения читателей//Красный библиотекарь.-1925.-№ II.-С.29-41.
 4. Балака Д. Методика разговора с читателем//Там же.-№ 8.-С.32-49.
 5. Балака Д. Проблема вивчення читача в історії літератури та в книгознавстві//Труди ін-ту книгознавства: Т.2.-К.;Х.,1930. С.189-191.
 6. Балака Д., Карпинецька О. Інтереси читачів-українців загальної читальні ЕБУ//Життя і революція.-1927.-№ I.-С.334-345.
 7. Баренбаум И.С. История читателя как социологическая и книговедческая проблема//История рус.читателя.-Вып. I.-Л.,1973.-С.5-19.
 8. Бек А. Проблема изучения читателя//На лит.посту.-1926.-№ 5-6. С.25-26.
 9. Бек А. Современная литература и рабочий читатель//Культработник.-1927.-№ 6.-С.15-18.
 10. Бек А., Тоом Л. Лицо рабочего читателя.-М.; Л.,1927.-136с.
 11. Белецкий А. Об одной из очередных задач историко-литературной науки//Наука на Украине.-М.,1922.-С.94-96.
 12. Бібліотека і читач на Україні//Труди ін-ту книгознавства: Т.2.-К.; Х.,1930.-241с.
 13. Бірніна Н. Голосні читання по сільських бібліотеках: спроба зивчення комплексу: книга - читач//Бібліотека і читач на Україні.-К.; Х.,1930.-С.145-173.
 14. Борович Б.О. Пути изучения читателя//Читатель и книга: методы их изучения.-Х.,1925.-С.80-96.
 15. Борович Б.О. Пути сближения книг с читателем: опыт методологии культурной работы в библиотеке.-Х.,1922.-103с.
 16. Вивчення українського читача//Бібліотеч.журн.-К.,1925.-С.8-10.
 17. Вяси́нський А.Ю. Матеріали до конституціонально-психологічного вивчення читачів//Журн.бібліотекознавства та бібліографії.-1929.-№ 3.-С.5-33.
 18. Дмитро Андрійович Балака /1894-1917рр./: Бібліогр.дор. і список праць//Бібліотекознавство та бібліографія.-Вып.10.-Х.,1971. С.101-106.
 19. Довгань К. Чергова проблема - нариси про читача//Життя і революція.-1926.-№ 23.-С.73-99.
 20. Котан Л.Р. Научно-популярная книга и деревенская беднота//

- Красный библиотекарь.-1929.-№ 1.-С.37-52; № 2.-С.27-40.
21. Коган Л. Что читают женщины// Там же.-1927.-№ 6.-С.18-25.
 22. Константиновский М. Треба дізнатися, як селяни ставляться до наших книжок//Рад.освіта.-1927.-№ 2.-С.50-56.
 23. Об обслуживании книгой массового читателя: Постановление ЦК ВКП/б/ /28 декабря 1928 г./ //Материалы к истории библиотечного дела в СССР /1917-1959 гг./.-Л., 1960.-С.92-94.
 24. Об улучшении библиотечной работы: Постановление ЦК ВКП/б/ /30 октября 1929г./ //Материалы к истории библиотечного дела в СССР /1917-1959 гг./.-Л., 1960.-С.109-115.
 25. Пальнівський І. Робота з книгою// Культробітник.-1928.-№ 2. С.17-20.
 26. Прозоров В.В. Читатель и литературный процесс.- Саратов, 1975.-211с.
 27. Резолюція та постанови Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотечних робітників 1-6 червня 1926 р., Харків.-Х., 1927. 127с.
 28. Ривлин Я. Научная постановка изучения читателя//Красный библиотекарь.-1924.-№ 10-11.-С.52-62.
 29. Таловов В.П. О читательской психологии и теоретических основах ее изучения.-Л., 1973.-77с.
 30. Український науковий інститут книгознавства//Бібліол. вісті.-1923.-№ 3.-С.38-40.
 31. Фрідьева Н.Я. Запис поспиту як метод вивчення читача і український читач за матеріалами поспиту УНІКу // Бібліотека і читач на Україні.-К.; Х., 1930.-С.116-144.
 32. Фрідьева Н.Я., Балака Д.А. Изучение читателя: Опыт методики. М.; Л., 1927.-118 с.
 33. Читатель и книга: Методы их изучения: Сб. статей/ Я.В.Ривлин, Н.А.Рубакин, Б.О.Борович.-Х., 1925.-99с.